

„REMÉLEM, MEGMARADUNK AZ 1989-ES ALKOTMÁNYOS FORRADALOM ÚTJÁN”

KÖSZEG FERENCCEL HALMAI GÁBOR ÉS SÓLYOM PÉTER BESZÉLGET

Mennyire határozta meg a kerekasztal-tárgyalások során létrehozott alkotmányos rendszer sorsát, hogy az ellenzéki erők között az alapvető értékeket illetően többszöri próbálkozásra sem jött létre konszenzus?

Hadd menjek egy kissé hátrébb az időben, egészen az 1981-es helyzetig. A *Beszélő* első számát 81 nyarán, kora őszén állítottuk össze, a szerkesztés októberben már befejeződött. A tartalomjegyzék utalt a forradalom huszonötödik évfordulójára, de konspirációs okokból „pihentettük” a kéziratot, így az első szám csak decemberben jelent meg. Történetesen éppen azokban a napokban, amikor Lengyelországban véget ért a Szolidaritás korszaka és bevezették a szükségállapotot. Azóta is december 13-át tekintjük a *Beszélő* születésnapjának. Eddig a napig – 1980 nyarától – a demokratikus ellenzék abban a hitben élt, hogy a lengyel mozgalom közvetlenül hat a szovjet blokk többi országára, és Magyarországon is kibontakozik majd valamiféle ellenzéki mozgalom. A szükségállapot kihirdetésével ez az illúzió szétpattant. Bence György, aki 1968 után az ellenzéki szerveződés egyik elindítója volt, ekkor úgy vélte, a belátható jövőben nincs esély a változásra, ott tartunk, mondta, mint amikor Lenin 1895-ben megalakította a Harci szövetség a munkásosztály felszabadítására elnevezésű szervezetét, az egészet abba kell hagyni. Erről Kis János kerekasztal-beszélgetést kezdeményezett, amelynek a *Beszélő* következő számában kellett volna megjelennie. A vita formátlan, széteső lett, nagyon nehéz lett volna értelmes szöveggé szerkeszteni, ráadásul Bence nem is járult hozzá a közléséhez. Erre írta meg Kis János – felhasználva a beszélgetés tanulságait is – a *Gondolatok a közeljövőről* című tanulmányát, amely a *Beszélő* harmadik számában jelent meg, és egy több számon végighúzódnó vita követette arról, milyen esélyei, lehetőségei vannak a demokratikus ellenzéknek, mire való ez az egész mozgalom, képes-e értelmes alternatívákat nyújtani a Kádár-rendszerrel szemben. De még ezt megelőzően, a második számban jelent meg *A Titanic fedélzetén* című szerkesztőségi cikk, amelynek alapszöve-

gét ugyancsak Kis János írta. „A szükségállapot kihirdetése – így kezdődik a mondat, amelyet János emlékezete szerint én fogalmaztam – nem a lengyel válság vége, hanem az általános kelet-európai válság kezdete”, azaz nem a harmadik alkalom, amikor a szovjet birodalomban katonai erővel vernek le egy nagy társadalmi mozgalmat, hanem az első alkalom, hogy a rendszert a katonai erő alkalmazása ellenére sem sikerül restaurálni. Ebben a helyzetben nem elég, ha a társadalom az Adam Michnik-féle új evolúcionizmus szellemében megteremti a maga független intézményeit; ha az önállósuló társadalom megerősödik, nem kerülhető meg a hatalom megosztásának kérdése. A válságba kerülő hatalom előbb-utóbb kénytelen lesz tárgyalni a társadalom képviselőivel. Az ellenzéknek erre kell felkészülnie. Igazából a *Beszélő* második és harmadik számában kezdett kirajzolódni az a felfogás, amely a Társadalmi szerződéshez vezetett. Azt szokták mondani, hogy a magyar egyeztető tárgyalások lengyel mintára jöttek létre. Ez szerintem nem egészen igaz. A tárgyalásos meg egyezés gondolati háttere már ekkor, 1982-ben létezett a *Beszélő* körében, teljes világossággal pedig 1987-ben jelent meg.

Ez nagyon fontos összefüggés. Az ellenzék abban az értelemben már kezdetből fogva kereste a konszenzust, amennyiben célja a fennálló hatalom megegyezésre kényszerítése volt. A kérdésünk azonban inkább egy másik összefüggésre irányult volna, nevezetesen az ellenzéken belüli konszenzuskeresésre. Kis János említett cikkében az ellenzékéről mint politikai közösségről beszélt, ami azt feltételezte, hogy az ellenzék meg tud egyezni a megvalósítani kívánt politika alapelveiben. Adódott-e olyan pillanat, amikor létrejött ez a konszenzus?

Szerintem a mélyreható különbség a népi és a demokratikus ellenzék között mindig is fennállt, és a monori találkozók, a varázsos pillanatok, amikor egymásra talált a két tábor, abban teljesen világosan megjelent, hogy olyan távol áll a két tábor egymástól

világnézetben, politikai filozófiában, hogy távolabb már nem is lehetne. Én nem voltam ott, ez bizonyos szempontból előny, mert az együttlét jó légköre, barátságos, tábori hangulata félrevezethette az embert. De ha megnézzük az előadásokat, nyomban világossá válik, hogy Szabó Miklós vagy Kis János egészen másról és másképp beszélt, mint Csurka. Csurka beszédének az volt a tanulsága, hogy vonuljunk vissza a politikától, az ellenzék hektikus viselkedése helyett foglalkozunk az új magyar önépítéssel, és találunk olyan embereket a pártvezetésben, akik magukévá teszik a mi szempontjainkat. A demokráciára szükség van, ezt Csoóri mondta, de nem feltétlenül mint önértékre, hanem mert Nyugaton ezt szeretik. Azért nagyon fontos, hogy Magyarország demokratikusabb ország legyen, mint Románia, mert akkor elnyeri a Nyugat rokonszenvét. Mindennek megvan a maga logikája, de egészen más logika, mint a demokratikus ellenzéki. Szerintem soha nem volt meg a lehetősége annak, hogy ez a két társaság az alapkérdésekben egyetértsen.

De akkor hogyan jöhetett mégis létre az Ellenzéki Kerekasztal?

Talán azért, mert annyira átlátszó volt, hogy Fejtő Györgyék, azaz az MSZMP keményvonalasai, mindent megtesznek, nehogy létrejöjjön. A népiek valójában nem akarták az Ellenzéki Kerekasztalt, mi viszont az SZDSZ-ben úgy gondoltuk, ellenzéki egyeztetés nélkül nem lehet érdemben tárgyalni az állampárttal. Magyarországon nem létezett olyan, mindenki számára hiteles mozgalom, mint a Szolidaritás, sem olyan általánosan elfogadott vezető, mint Wałęsa. Először azzal próbálkoztunk, hogy a Fidesz közvetítsen az MDF és az SZDSZ között, de a dolog nem haladt előre. Így elhatároztuk, hogy az SZDSZ márciusi programalkotó közgyűlésén tesszünk közé egy felhívást az ellenzéki szervezetek együttműködésére. A szöveg megírása az én feladatom volt, a közgyűlés előtti délutánra készültem el vele. Ekkor felhívott Kónya Imre, akit régebből ismertem, hogy szeretne megbeszélni valamit. A Független Jogász Fórum felhívását hozta el, azzal, hogy szeretné ismertetni a másnapi közgyűlésen. Feszített a program, mondta reggel Magyar Bálint, szó se lehet róla, hogy szót adjunk külső felszólalóknak. Végül azonban sikerült meggyőzni. Először én olvastam fel a felhívásunkat, ezt rövid vita után a közgyűlés elfogadta. Utánam következett Kónya. Zavar támadt, hiszen a Független Jogász Fórum felhívása tartalmilag azonos volt a miénkkel. A helyzetet Kis János mentette meg: azt javasolta, vonjuk vissza a saját felhívásunkat, és fogadjuk el Kónyáét, hiszen

sokkal jobb, ha az együttműködést egy független szervezet kezdeményezi. Ha kicsit több az eszem, mint amekkora a hiúságom, nekem magamnak kellett volna elállnom a szövegem felolvasásától. Abban, hogy a kerekasztal végül létrejött, nagy szerepe volt Szabad Györgynek. Csurka és köre hosszú ideig nem akart semmiféle közös fellépést, vélhetően úgy gondolták, hogy az MDF alapítói Pozsgay révén külön meg tudnak egyezni a pártvezetéssel. Csurka és Bíró Zoltán felfogásával szemben Antall és Szabad sokkal inkább a nyugat-európai értelemben vett mérsékelt jobboldaliságot képviselte. Antall-lal később is lehetett volna tárgyalni. Hogy erre mégsem került sor, abban mindkét oldalnak megvan a maga felelőssége. A helyzet elmérgesedéséhez bizonyára hozzájárult például Tamás Gáspár Miklós „mucsázós” cikke, amelyben nem kevesebbet állít, mint hogy az MDF győzelme a totalitárius diktatúrák világába viszi vissza az országot. A közlésért persze engem terhel a felelősség, hiszen akkor én voltam a *Beszélő* főszerkesztője. Csakhogy akkor többé-kevésbé egyetértettem a cikkel. De ettől függetlenül meg sem fordult a fejemben, hogy Gazsit kicenzúrázzam a *Beszélő*ből.

Lehetett-e minden ideológiai ellentét ellenére reálsan számítani arra, hogy konszenzusra lehet jutni bizonyos alkotmányos értékekben? Létezett ilyen ellenzéki konszenzus az EKA-n belül, vagy pedig arról volt szó, hogy néhány erős egyéniség – Antall, Sólyom, Szabad, Tölgyessy – alkotmányos értékekkel kapcsolatos felfogása határozta meg ezt, és ők képesek voltak az akaratukat rákényszeríteni a kereszténydemokratákra, a kisgazdákra, illetve az MDF-en belül például Csurkáékra?

Azt hiszem, hogy inkább az utóbbi történt. Csurkáék egyáltalán nem alkotmányosságban gondolkodtak, hanem egyrészt hatalomban, másrészt pedig olyan misztikus dolgokban, mint a nép akaratja és a magyarság szelleme. Csurka azt gondolta, hogy az alkotmányos kereteknek, a parlamentarizmusnak nincs különösebb jelentősége, úgyis azon múlik minden, hogy kinél van az erő és érvényesül-e a népakarat, amelynek a letéteményesei a népi írók. Ő is a Szolidaritással igazolta felfogását, hiszen ott volt egy nagy mozgalom, amelyen belül a pártosodás az ottani tárgyalásokon még nem indult el, tehát azt lehetett mondani, hogy a nép tárgyalt a hatalommal. Csurka ezt akarta volna, de Magyarországon más volt a helyzet. És a Szolidaritás egysége Lengyelországban is nagyon hamar véget ért. Egy parlamenti felszólalásomban Csurkát leninistának neveztem. Azt hiszem, igazam volt.

Ezért számíthatott Csurka Kádárék szemében a legveszedelmesebb ellenzékinek, neki ugyanis volt népi, mozgalmi bázisa. Ezt bizonyította az erdélyi tüntetés is 88 végén, amely lényegében Csurka nagy ünnepe volt.

Másfelől az erdélyi tüntetést hivatalosan engedélyezték, oda tehát nyugodtan elmehetett az is, aki egyébként tartott a rendőröktől vagy féltette az állását. A 88. március 15-i tüntetésről vagy éppen az október 23-iról Csurkáék a leghatározottabban lebeszéltek a híveiket. Csurka állítása a saját veszélyességéről a maga köré épített mítosz része. „Az úgynevezett demokratikus ellenzék legélesebb, leglényegesebb kritikája sem fáj úgy, mint a nemzetiek halk, visszafogott kérdésfeltevései” – mondta Csurka a Csoóri Sándor előadásához fűzött hozzászólásában a monori tanácskozáson. „Mert ez akkor is az ősi sebet sérti fel, teszi véressé, ha nem akarja, ha csak halkan kiejti a szót: magyarok vagyunk.” Vagyis az ellenzéki kekeckedéseknek semmi súlyuk és jelentőségük nincs ahhoz képest, hogy *mi* magyarok vagyunk. A velünk született magyarságunk sokkal nagyobb kihívás a rendszer számára, mint a demokratikus ellenzék összes emberi jogi és szabadságjogi követelése. Nehéz elképzelni olyan teóriát, amely távolabb lett volna a demokratikus ellenzék, Kis János felfogásától, mint az, amelyet Csurka Monoron kifejtett. És mivel a népi ellenzék sokkal nagyobb veszélyben van, mint a demokratikus ellenzék, nekik sokkal óvatosabbnak kell lenniük, meg kell találniuk azokat az embereket a pártvezetésben, akikkel együtt lehet működni, akik megvédik őket.

Ez kapóra jött Pozsgaynak, aki a népszerűség- vagy legitimációvesztést úgy látta pótolhatónak, ha nemzetiesíti a retorikáját. Mintha ez esélyt adhatna a pártnak arra, hogy megmaradjon a folytonosság, és a nemzeti retorikával hatalomban lehetne maradni.

Igen. Erre akadt példa a Szovjetunióban és Lengyelországban, amelynek volt egy erősen antiszemita, nemzeti-bolsevista korszaka. Magyarországon Kádár 56-ból egyebek között azt a tanulságot szűrte le, hogy a nacionalizmus igen hamar szovjet- és rendszerellenessé válik. Ebben az értelemben igaza is volt Csurkának: egy nemzeti mozgalmtól jobban féltek, mint a demokratikus mozgalmtól.

Azon kívül, hogy bizonyos emberek fejében élt egy kép a jogállamról, azt gondolhatnánk, hogy a konszenzusnak azért szélesebb alapokon kellett nyu-

godnia annál, mint hogy egy-két ember ráerőlteti ezt az elképzelést a többiekre.

1988-ig úgy látszott, hogy a többpárti parlamentáris demokráciának nincs esélye a szovjet világrendszer keretein belül. Amin gondolkodtunk, azt a Társadalmi szerződés tükrözi: hogyan lehet valamilyen hatalommegosztást létrehozni a párt hatalma és a választott parlament között. Akkoriban sokan gondolkodtak ilyesmin, próbálták kidolgozni például valamiféle korporatív féldemokrácia modelljét. A Társadalmi szerződésből kirajzolódó közjogi berendezkedés többeknek a XVII. századi Angliát juttatta az eszébe, azt a korszakot, amikor egymás mellett léteztek a korona jogai és a parlament jogai. De persze az 1867-es kiegyezést is tekinthettük volna mintának. Bár amit akartunk, az a pluralista demokrácia volt, gondolkodni inkább azon gondolkodtunk, amit lehetségesnek véltünk. Azon tehát, hogy miképpen lehet megteremteni a párthatalom és a parlamenti hatalom tartós együttélésének garanciáit. Egy ilyen rendszerben persze – de ezt a kérdést a Társadalmi szerződés sem érintette – valószínűleg léteznie kell valamiféle szervezetnek, amely éles helyzetekben kimondja, mit szabad és mit nem szabad, mert veszélyezteti a hatalommegosztás elvét, a birodalom érdekeit. Ahogy a maga kibontakozási javaslatában Bibó is szigorú korlátokat emelt volna mind a piacgazdaság, mind a demokrácia önmozgásának útjába. Mindennek az lett a következménye, hogy 1989-ig a demokratikus ellenzékben nem volt téma, milyen is legyen az alkotmányos demokrácia közjogi szerkezete. Az ellenzék körében a közjogi gondolkodás amúgy sem volt igazán erős. A demokratikus ellenzék értelmiségi környezetét inkább szociológusok, közgazdászok alkották, a jogról való gondolkodás az emberi jogok kérdéskörére korlátozódott. Amikor 1988–89 fordulóján megkezdődött az SZDSZ programjának, a későbbi Kék könyvnek az összeállítása, akkor vált nyilvánvalóvá, hogy a programból nem hiányozhat az alkotmánykonceptió. Ekkor lett Tölgyessy alkalmi szakértőből az SZDSZ egyik meghatározó személyisége. Maradandó élmény volt, amikor az SZDSZ országos tanácsának ülésén a jelen lévő társadalomkutatók felismerték, hogy – mint Pető Iván fogalmazta meg utóbb – azt az európai, nyugatos orientációjú szemléletet, amelyet ők a maguk szakterületén képviselnek, azt képviseli Tölgyessy a közjogban.

A Kék könyv egyik fejezete az átmenet időszakáról, az állampárttal folytatandó tárgyalásokról szól. A tárgyalásos megegyezés tervét a Társadalmi szerződés vázolta. Nyilvánvaló volt, hogy 1989 legelején, amikor a tárgyalásos megegyezés politikai realitással

vált, át kellett gondolni, időszerűek-e még az 1987-ben javasolt kompromisszumok. Az SZDSZ országos tanácsának talán a februári ülése előtt megpróbáltam elgondolkodni azon, milyen privilégiumokat kellene biztosítani a párt Központi Bizottsága számára a hatalommegosztás kialakítása érdekében. Egyre kevesebb privilégiumot tartottam indokoltnak. Aztán az idő túllépett a két évvel korábban még merésznek számító kompromisszumos javaslaton: a tárgyalások előtt semmiféle privilégiumot nem kell biztosítani. Ezt mondtam el az országos tanács ülésén, amikor Magyar Bálint engem kérdezett meg mint a Társadalmi szerződés egyetlen jelen lévő szerzőjét, mit gondolok az egykori javaslatunkról. Ha már a szerzők sem ragaszkodnak hozzá, mondta ekkor Magyar Bálint, akkor a párt előjogainak kérdését törölhetjük a megtárgyalandó témák közül. Az SZDSZ álláspontja egyébként is az volt, hogy a tárgyalások során azokra a kérdésekre kell szorítkozni, amelyek feltétlenül szükségesek ahhoz, hogy többpárti, szabad választásokat lehessen tartani. Különösen Solt Ottilia hangsúlyozta: sem az MSZMP-nek, sem az Ellenzéki Kerekasztalnak nincs felhatalmazása a választóktól, hogy érdemi döntéseket hozzanak. Ez – és ezen belül az új alkotmány kidolgozása – majd a szabadon megválasztott országgyűlés feladata lesz. A valóságban az Ellenzéki Kerekasztal messze túllépett ezen a felhatalmazáson, a tárgyalóasztal mellett kidolgozták az új alkotmányt, amelynek csak a száma azonos az 1949. évi XX. törvénnyel. Ezt egyszer szóvá tettem Tölgyessynek. Ha most nem döntünk alapkérdésekről, az új parlament húsz évig nem lesz képes dönteni róluk, felelte Tölgyessy. Jelen voltam az Ellenzéki Kerekasztalnak a választási törvényről szóló vitáján. Felvetődött, hogy csökkenteni kellene a képviselők számát. A történelmi pártok képviselői tiltakoztak, Antall, aki a csökkentés mellett foglalt állást, nyomban visszavonult. De hallottam, hogy halkan odaszól Tölgyessynek: húsz évig ez sem fog megváltozni.

Milyen mértékben vettél részt a tárgyalásokon?

Nem voltam tagja a tárgyaló delegációnak. Tölgyessy, Pető Iván, Magyar Bálint és Mécs Imre volt az állandó résztvevő, én csak helyettesítőként mentem el az Ellenzéki Kerekasztal néhány tárgyalására, egyébként pedig az erőszakos megoldások elkerülésével foglalkozó albizottság munkájában vettem részt. A választási rendszer előbb említett vitáján láttam először Antallt, ott figyeltem fel az összjátekra Tölgyessy és közötte, arra, milyen remekül megértik egymást és milyen elegánsan pingpongoznak a többiek, főleg a történelmi pártok képviselői

feje felett. Valószínűleg ez az élmény is nagy szerepet játszott abban, hogy később határozottan azt az álláspontot képviseltem, hogy – miután Kis János nem vállalta a képviselőiséget – Tölgyessy legyen az SZDSZ listavezetője.

Mennyire volt benne a levegőben a négyigenes népszavazás győzelme?

A népszavazási kezdeményezésről az SZDSZ ügyvivői testülete hozott döntést, amikor nyilvánvalóvá vált, hogy a tárgyalások során nem születik döntés az SZDSZ számára olyan különösen fontos kérdésekről, mint a Munkásörtség feloszlata vagy az állampárt kivonulása a munkahelyekről. Ennek alapján jelentette be Tölgyessy a tárgyalások zárónapján a legteljesebb nyilvánosság előtt a népszavazás kezdeményezését. Az SZDSZ mégis meglehetősen borúlátó volt ezzel kapcsolatban. Az SZDSZ nagyon kis párt volt még akkor. Abban sem voltunk biztosak, hogy képesek leszünk összegyűjteni az aláírásokat, nemhogy abban bízunk volna, hogy a népszerű Pozsgayt le tudjuk győzni a közvetlen választás ügyében. Némelyek egymás közt arról beszéltek, a legjobb lenne elfelejteni az egész népszavazást. Ezekben a napokban az SZDSZ egy kampány-előkészítő táborozást rendezett Sopron közelében. Rettentő rossz hangulat uralkodott, mindenki bizonytalannak érezte magát, hogy mi lesz, lesz-e valami a népszavazásból. Tölgyessy csak a második napon érkezett meg. Számára nem volt kérdés, hogy legyen-e népszavazás, hiszen ebben már korábban megállapodtunk. Úgy kell megfogalmazni a kérdéseket, mondta nyomban, hogy minden kérdésre pozitív, igenlő választ lehessen adni. A legfontosabb most az, biztatott bennünket, hogy összegyűjtsük az aláírásokat és így tovább. Tölgyessy beszéde nagy hatást tett a jelenlévőkre, együttesen fogalmaztuk meg a kérdéseket, aztán sok százan, de lehet, hogy több ezren kezdték gyűjteni az aláírásokat, fantasztikus lelkesedéssel. A minimálisan szükségesnél jóval több aláírás gyűlt össze. A társadalom nagyon fogékonynak mutatkozott a népszavazásra, a részvétel 58 százalékos volt. Egészen a vizitdíjról szóló „szociális népszavazásig” ez volt az egyetlen referendum, amelyen a szavazásra jogosultaknak több mint a fele részt vett. A döntő kérdésben azonban, abban, hogy megelőzze-e a parlamenti választás az állampárt megválasztását, az igen válasz csak minimális többséget kapott. Ezt a minimális többséget véleményem szerint annak köszönhetjük, hogy az egyeztető tárgyalások befejezése és a népszavazás napja, azaz szeptember 18. és november 26. között leomlott a berlini fal és lezajlott Csehszlovákiában a bársonyos

forradalom. Lehet, hogy ez valamiféle misztikus populizmus a részemről, de hiszek benne, hogy a társadalom a politikusoknál hamarabb ráértett: ebben a helyzetben már nincs szükség Pozsgayra, nincs szükség arra, hogy egy kommunista államfő révén biztosítékot nyújtsunk a szomszédos országokban uralkodó kommunista rendszereknek, hiszen ezek a rendszerek maguk is összeomlottak. Így most már minden előzetes feltétel nélkül, valóban szabadon választhatunk a versengő pártok között.

Ha mégis meg lehet valamit nevezni, ami közös volt az ellenzékben, akkor az talán 56. Te hogy élted meg azt az időszakot?

Az én esetem nem számít tipikusnak a *Beszélő*, illetve a demokratikus ellenzék többi tagja körében, mert idősebb vagyok náluk. Igaz, csak három-öt évvel, de azért ebben az összefüggésben számít, hogy valaki tizenhét vagy tizennégy éves volt 56-ban. Én valahogy belenőttem a „revizionizmusba”. Anyám ismerősei közül többen is Nagy Imre köréhez tartoztak: Vásárhelyi Miklós, Radó György orvos, vagy az öccse, Radó István újságíró. November 4-e hajnalán úgy éreztem, leszámoltam magamban ezzel a rendszerrel, soha többé nem fogok hinni az ígéreteiknek. A demokratikus ellenzék nagy része később jutott el idáig. Hiszen számukra 56-nál sokkal inkább sorsfordító nemzedéki élmény volt 68. A későbbi ellenzék egy része idegenkedett a gyerekként átélt forradalomtól. Solt Ottilia például számos alkalommal elmondta: az ő körét, a Kemény István körül gyülekező fiatal szociológusokat egyebek közt az különböztette meg a Lukács-tanítványok legfiatalabb nemzedékétől, hogy a forradalmat ők kezdetől fogva forradalomnak tekintették.

Hogyan vált 56 mégis a demokratikus ellenzék legfontosabb kérdésévé?

Az európai baloldal 1968 után fedezte fel 1956-ot. 56 után a Köztársaság téren készült fotók meg a jobboldali emigráció fellépése következtében sok nyugati baloldali elhitte, hogy Magyarországon fasiszta ellenforradalom volt. A prágai tavasz viszont a nyugati (új)baloldal értelmezése szerint baloldali mozgalomnak számított, hiszen az egyre inkább védhetetlen szocializmust próbálta megreformálni, emberarcúvá tenni. 1968 nagyon népszerű volt, annak elnyomása az abszolút kommunistafüggetlen rétegen kívül nagyon sok baloldalt elidegenített a rendszertől, hiszen a csehszlovákiai mozgalom nyilvánvalóan demokratikus, sőt szocialistának mondható mozgalom volt. Az európai baloldal nagy része 56

után még nem fordult szembe olyan általános érvénnyel a szovjet rendszerrel, mint 68 után. Ekkor kezdődött meg a baloldalon a magyar 56 újra- és felértékelése.

A hatvanas évek kérdése a baloldali rendszerkritikusok számára Magyarországon, de minden bizonynyal más szocialista országokban is úgy hangzott: lehetséges-e békés átmenet a szocializmusból – a szocializmusba? 68 arra ébresztette rá a rendszerbírálókat, hogy nem lehetséges – ezért vált Prága a generáció meghatározó élményévé. Kis Jánosék tehát először a marxizmusból ábrándultak ki, úgy közeledtek 56 elfogadása felé. Donáth Ferencnek és Kende Péternek ebben nagy szerepe volt. Bence és Kis Erdélyben találkozott Kende Péterrel. Kende ekkor mondta nekik, hogy 56 a kályha, ahonnan el kell indulni, enélkül nem lehet Magyarországon ellenzéknek lenni. Az 56-os revizionisták nagyon fontos szerepet játszottak abban, hogy a demokratikus ellenzék későbbi vezetői a hetvenes évek második felében saját hagyományukként fogadták el a budapesti felkelést.

Az, hogy nem csak egy 56 létezik, mennyire tudatosult a demokratikus ellenzék számára?

A magyarországi ellenzék időnként afféle előellenzéki mozgalmat csinált 56-ból. Ennek a felfogásnak vannak valóságos elemei, de egészében nem igaz. Tanulságos, hogyan váltak a forradalom elbeszélésének központi elemévé a munkástanácsok. A munkástanácsok a forradalom napjaiban az üzemi önzagatás szerveiként alakultak meg, sok helyütt elsősorban azért, hogy a megszűnt állami igazgatás szerepét átvegyék. Funkciójukat tekintve nem különböztek a forradalmi bizottságok, nemzeti bizottmányok sokaságától. Az üzemek falain túlnövő politikai szerepet (bár már a forradalom alatt is létrejöttek alulról építkező regionális szervek) a munkástanácsok – ekkor már általában így nevezték magukat – a második szovjet intervenció után kaptak. A Nagy-budapesti Központi Munkástanács, bár továbbra is a szovjet csapatok kivonását és a Nagy Imre-kormány visszatérését követelte, voltaképpen megegyezéssel megoldást javasolt a Kádár-kormányának: a munkástanácsok és a szakszervezeti szabadság törvényi elismeréséért cserébe az általános sztrájk befejezését ajánlotta. Ez tette a demokratikus ellenzék számára különösen fontossá. A magyar munkástanács-mozgalom megegyezésre törekvése hasonlított a Szolidaritás törekvéseihez. A munkástanács tudomásul vette, a Szolidaritás pedig eleve abból indult ki, hogy a politikai rendszer gyökeres megváltoztatása nem lehetséges, helyette megegyezéssel kibontako-

zásra kell törekedni, biztosítva a hatalom birtokosait, hogy a társadalmi mozgalom önnön eleve határolt céljait nem lépi túl. A demokratikus ellenzék számára az akkor elutasított megegyezések hatalommegosztás a demokratikusan választott munkástanács és a Moszkvában kiválasztott pártvezetők között a Társadalmi szerződés javasolta alkotmányos hatalommegosztás előképének tűnt.

Ahogy azt már korábban megírtam, a megegyezések kibontakozás víziójában az is benne rejtett, hogy a politika bizonyos határokat nem lép át. A kommunizmus utolsó korszakában a radikális ellenzék joggal képzelte úgy, hogy a politika a következő években a demokrácia erői és az elaggott birodalom helytartói közötti küzdelemtől fog szólni, arról, hogy az önkorlátozó párt és az önkorlátozó társadalom között hol húzódnak a valóságos határok. A liberális demokráciát ki kell vinni a párttalom ellenében, de a restauráció, a régi világ feltámadása azért kizárt. Azaz a mindkét felet korlátozó hatalommegosztás a politikát a mérsékelt baloldali térfélen tartja. Ehhez a jövőképhez jól illett a balról szemlélt 56.

De milyen értelmezések voltak ennek az alternatívái?

A felkelők többsége bizonyára nem akart kapitalista restaurációt. De az antikapitalizmust eleve baloldalinak minősíteni teljes tévedés, hiszen van jobboldali antikapitalizmus és *nemzeti* szocializmus is. Továbbá az antikapitalizmus korántsem igaz arra a vállalkozói sikerre is törekvő középrétegre, amelynek a harmincas évek második felében kezdődő mobilitását mesterségesen akasztotta meg a kommunista hatalomátvétel. Azok a rétegek, amelyek a konszolidált Kádár-rendszerben boldogultak, már a forradalom napjaiban elkezdték tervezni jövőendő vállalkozásaikat. Valószínű, hogy a nagytőke visszatérését ők sem akarták, de a szabad vállalkozását igen. Államilag korlátozott nagytőke plusz szabad vállalkozás – a feltörekvő középrétegek örök álma. Politikai színezetét tekintve ez a társadalmi berendezkedés éppúgy lehet szociáldemokrata, mint jobboldali korporatív. Lehet, hogy a Corvin közti felkelőknek nem tetszett Mindszenty beszéde, de a konzervatív középosztály számára a hercegprímás volt a tájékozódási pont. 1956 október végén néhány nap alatt éppúgy újjáéledtek a lapok, pártok, mozgalmak és eszmék, amelyeket 1945 és 48 között betiltottak, éppúgy kezdtek újjáéledni a Horthy-rendszer külsőségei, ahogy 1990-ben. Antall József azokban a napokban a Kiszegpárt ifjúsági tagozatát szervezte. A későbbi miniszterelnök politikai álma fel-

tehetőleg már akkor is az volt, hogy Magyarországot az Adenauer Németországhoz hasonló konzervatív demokráciává formálja. Ha Magyarországnak 1956-ban sikerül kiszakadnia a Varsói Szerződés rendszeréből, semleges országgént inkább Ausztriát igyekszik követni, és nem a jugoszláv utat, ahogy a jugoszláv munkástanácsoktól elbűvölt revizionisták tanácsolták.

A jobboldal agresszivitása ellenére el kellett volna fogadni, hogy az ő 56-uk is 56, s még a dühödtségük is érthető, hiszen az ávosok bosszúja fáradhatatlanul üldözte, a szabadulásuk után is zaklatta, fojtogatta őket, huszonöt éven át. Tisztázni kellett volna és főként érzelmileg is el kellett volna fogadni, hogy mind 56 esemény- és eszmétörténetében, mind pedig az 56-os hagyományban együttesen volt és van jelen a baloldali revizionizmus, a demokratikus szocializmus illúziója, a bal- és jobboldali hamadikutaság, a polgári jogállam kiépítésére való törekvés, meg az – akár a nyílássáig nyúló – kommunistaellenes-kapitalizmusellenes nemzeti radikalizmus.

De hogyan válhatott volna ez a sokféle 56-értelmezés az új rendszer identitásának alapjává?

Talán még ez a csoda is megtörténhetett volna. 1989 nyarán az MDF–SZDSZ ellentét egyik forrása még az volt, hogy az SZDSZ attól tartott, az MDF a választások előtt megalkuszik a Pozsgay-féle állampárttal a kormányhatalomban való részesedéséről. Az MDF pedig attól, hogy megegyezés nélkül megismétlődhet 1956. november 4. Csak 1989 legvégén, amikor a prágai, a kelet-németországi és végül a romániai forradalom után kiderült, hogy a Varsói Szerződés csapatai már nem jöhetnek, hogy a szovjet világrendszer valóban összeomlott, és a túléléshez már nemhogy az együtt kormányzás, de még egy kommunista államelnök sem szükségeltetik, akkor és még inkább az MDF választási győzelme után kapott erőre az MDF kérelmelhetetlen antikommunizmusa. Akkor egyszerre feltámadtak a háború előtti világ eszményei és politikai áramlatai az úri konzervativizmustól a nemzeti radikalizmusig.

Ha ebben a helyzetben az SZDSZ nem retten meg a jobboldal nyelvezetétől, ha a jobboldal 56-os retorikájával a saját 56-os tradícióját szegezi szembe, amelyet a szamizdat *Beszélő* kéttucatnyi cikke igazolt, ha a jobboldali radikalizmus nem távolította volna el eredeti, rendszerváltó radikalizmusától, talán a politikai ellentétek nem fajulnak világnézeti és érzelmi polgárháborúvá. 1990 nyarán az SZDSZ még az államadósság eltírtolójának, az állambiztonsági szervezet kései működtetőinek felelősségre vonását, a demokratikus politikába átcsusszant volt

állambiztonsági ügynökök azonosítását követelte. Amikor viszont a jobboldal követelt a maga riogató szóhasználatával igazságtételt, a liberális párt már azt sem akarta, hogy a foglyait saját kezűleg halálra kínzó egykori ÁVH-s tisztek bíróság elé kerüljenek. Nem az a baj ezzel, hogy néhány tucat kiöregedett ÁVH-s megúsza a tárgyalást, hanem hogy a felelősségre vonás elmaradása hozzájárult ahhoz, hogy a kommunizmus nevében elkövetett emberiségellenes bűntettek elanekdotázható emlékké szelődüljenek, ellentétben a náci bűntettekkel, amelyekről – joggal – máig borzad a világ.

Mennyiben nehezítette meg ennek az együttműködési készségnek a kialakulását a taxisbloká? Hogy látod ma az SZDSZ akkori politikáját? Szerencsés-e volt-e szimpátiát mutatni egy olyan törekvés iránt, amely elég nyilvánvaló módon kikezdte a parlamentáris demokrácia frissen lerakott alapjait?

Az SZDSZ akkori vezetésén belül a közös álláspont az volt, hogy el kell kerülni az erőszakot, szót kell emelni a tárgyalásos megoldás mellett. De a mozgalom politikai támogatása, a mozgalommal kapcsolatos politikai várakozások és követelések kérdésében jelentősek véleménykülönbségek mutatkoztak. Mi a *Beszélő* szerkesztőségében Solt Ottiliával, Havas Gáborral együtt teljes szívvel a taxisok mellett álltunk, úgy éreztük, itt van végre a nép, amelynek aktív részvételét az eseményekben 1989-ben annyiszor hiányoltuk. Nekem az volt a véleményem (és részben még ma is az), hogy a taxisbloká, túl a konkrét kiváltó okain, a taxisokat támogató tömegek érzelmeit tekintve kormányellenes mozgalom volt. Az emberek azonban, úgy véltem, elsősorban nem az életkörülményeik romlása miatt fordultak szembe a kormánnyal, hanem mert az Antall-kormányt nem tekintették hiteles rendszerváltó kormánynak. Hiszen az államigazgatási apparátusban, a rendőrségnél, a csak formálisan átszervezett nemzetbiztonsági szolgálatoknál ugyanazok az emberek ugyanazon a módon gyakorolják a hatalmat, mint a rendszerváltás előtt. Ráadásul miközben leállnak az üzemek, a munkavállalók tömegesen veszítik el munkájukat, az állami vagyont továbbra is átjuttatják a politikai hatalomból kicsöppent volt kommunista vezetőknek. Az ezzel kapcsolatos leleplezések fontos szerepet játszottak az SZDSZ választási kampányában. Ostobaságnak tartottam, amit az MDF, például Horváth Balázs állított, hogy a taxisbloká egykori III/III-asok által szervezett restaurációs kísérlet volt. Ellenkezőleg, gondoltam, a mozgalom belső indítéka a rendszerváltás továbbvitelére való a törekvés.

Ezt igazolta, hogy az elégedetlen sokaság, amely néhány nappal az taxisbloká előtt az önkormányzati választásokon Budapesten és valamennyi nagyobb városban ellenzéki, SZDSZ-es és fideszes képviselőket juttatott hatalomra, mindenütt a taxisokat támogatta. (Persze az önkormányzati választások egyúttal az érdektelenséget is mutatták: a részvétel az első fordulóban mindössze 40 százalékos volt, a másodikban csak 29 százalékos.) Solt Ottiliával jártuk az utcákat – az emberek, akik a hidakat lezáró torlaszokat őrizték, ölelgettek bennünket, és arról álmodtam, hogy a rendszerváltás új szakasza kezdődik el. Ezt az illúziót Antall is alátámasztotta, aki nevezetes pizsamás interjújában a fuvarozók fellépését – talán elsőként – polgári engedetlenségnek nevezte. Az SZDSZ köreiből aztán ez a kifejezés honosodott meg. A LIGA Szakszervezetek, Forgács Pál és munkatársai fogalmaztak egy felhívást a taxisok mellett, és arra kérték az SZDSZ-t, hogy sokszorosítsa a szöveget a saját gépén. Magyar Bálint ezt megtiltotta, mondván, nem fogunk lázító röplapokat sokszorosítani. Mi viszont közzétettük a szöveget a *Beszélő* különszámában, amelyet a bloká kapcsán és napjaiban adtunk ki. Solt Ottiliával a Margit hídon sétáltunk, elkapott bennünket egy tévéstáb, és ott azt mondtam, hogy kormányváltásra van szükség. Lehordtak, hogy mondhattam ilyet. A Nemzetbiztonsági Hivatal pedig gondosan jelentette, merre jártam, mint a régi szép időkben.

A bírálóknak igazuk volt...

Meglehet, de a bloká napjaiban tartott sajtótájékoztatóján az SZDSZ pártálláspontként követelte három miniszter menesztését. Majd pedig a parlamenti vitában Tamás Gáspár Miklós arról beszélt, hogy a kormány elvesztette a választók többségének bizalmát. Ilyen esetben működő demokráciákban a kormány lemond. A *Beszélő* karácsonyi számában ugyancsak TGM indokoltnak tartotta az előrehozott választásokat legkésőbb 1992 tavaszán. „A kormány nem a parlamenti többségét, hanem a társadalmi elfogadottságát veszítette el” – írta Bauer Tamás a *Beszélő*-ben. A megoldás: nemzeti egységkormány, szakemberek vezette minisztériumok, és előrehozott választás legkésőbb másfél éven belül. Mindennek a feltétele Antall távozása. De a kormánypártok és az SZDSZ viszonyának a megromlásában valószínűleg még nagyobb szerepet játszott, hogy az MDF nem azon a vonalon haladt tovább, amelyet a fentebb említett Antall-interjú jelzett. Józan értékelés és megbékélés helyett a parlamentben és a kormánypárti sajtóban őrzöngő vádaskodás kezdődött a blokádot – állításuk szerint – szervező SZDSZ ellen.

Az egyetlen pozitívum, hogy legalább az események jogi lezárásáról, a blokáddal kapcsolatos amnesztia kiadásáról sikerült megegyezni. Ebben a megoldásban, azt hiszem, Kis Jánosnak, Antallnak és Göncz Árpádnak volt meghatározó szerepe. Az amnesztíának az volt az üzenete, hogy ami történt, az utak lezárása és a többi, az törvénytörés (vagyis János elutasította azt a romantikus-jakobinus felfogást, hogy a felkelt népnek szükségképpen igaza van), de a politikai bölcsesség azt kívánja, hogy a törvénytörés ebben az esetben ne kövessék perek és büntetések.

Amit Tamás Gáspár Miklóssal és eszerint Bauer Tamással mondtatok, az követelte a Fidesz 2006 őszétől kezdve.

Az összevetés részben helytálló, de azért jelentősek a különbségek is. Egyrészt a rendszerváltás kezdetén tartottunk, a tömegek türelmetlensége megítélésem szerint sokkal inkább spontán volt, mint 2006-ban, amikor a Fidesz vezetése előbb követelte a kormány lemondását, mint az utca. Az SZDSZ 1990. decemberi küldöttgyűlésén Kis János arról beszélt, hogy a taxisblokádnak nem fog megismétlődni, mert már *volt*: az emberek belátták, hogy az utcán sok minden lehet követelni, de a problémákat megoldani nem lehet. Való igaz, 1990 ősze és 2006 ősze között nem is került sor olyan demonstrációkra, amelyek komolyan megkérdőjelezték volna a kormány fennmaradását. Végül pedig fontos különbség, hogy 1990-ben az erőszak mindvégig passzív maradt. A válságnak különösen az első két napján az oldottság hangulata töltötte el a várost, az emberek szerették az erőszaktól tartózkodó rendőröket, a rendőrök pedig élvezték, hogy szeretik őket. Ráadásul autóforgalom híján hirtelen kitisztult a város levegője is. 2006. szeptember 18-án viszont, és főként az utána következő napokban, a tüntetők romboló dühére a Gergényi Péter főkapitány irányította rendőrség eszelős brutalitással válaszott, ráadásul az SZDSZ vezetői még ki is álltak mellette.

Visszatérve a taxisblokádnak utáni helyzetre: az SZDSZ ekkor azt képviselte, hogy nem volt igazi rendszerváltás?

Nem, dehogy. Azt, hogy közjogi értelemben megtörtént a rendszerváltás, senki nem vitatta. Azt azonban, amiről korábban beszéltem, hogy az új közjogi keretek között tovább él a régi rendszer, mindenki érzékelte. A problémára teoretikus választ Tellér Gyula próbált adni, ő beszélt a „megalvadt struktúrákról”, amelyek a *fent* végbement változások ellenére *lent* továbbra is szorongatják a helyi társadalma-

kat. Tellér azt javasolta, hogy az SZDSZ-nek a néphez kell fordulnia, azaz a politika nyelvén: létre kell hoznia a helyi szinteken működő társadalmi mozgalmat a megalvadt struktúrák elleni fellépésre.

Ez nagyon hasonlít a polgári körökre.

Meg vagyok róla győződve, hogy a polgári körök Tellér koncepciójából származnak. Tellérnek a kilencvenes évek második felében megítélésem szerint igen nagy befolyása volt a Fidesz-vezetésre. Az SZDSZ-ben a Tellér-féle elképzelést, amelynek sok híve volt, két érvvel utasították el. Többeknek – leginkább Tardos Márton felszólalására emlékszem – az volt a véleményük, hogy Tellér javaslata „nem operacionalizálható”. Vagyis a Tellér által javasolt „népi ellenállási mozgalom” nem illeszthető be a jogállam közjogi kereteibe. Kis János lényegében elfogadta Tellér helyzetértékelését; a történelmi példák azonban azt mutatják, mondta, hogy a társadalmi változások csak évtizedes késéssel követik a közjogi változásokat. Ezt a folyamatot mesterségesen meggyorsítani nem lehet, a törekvés Franciaországban sem sikerült. Tellér elgondolása végül nem jelent meg az SZDSZ gyakorlatában.

A taxisblokádnak értékelésében jelentős különbségek voltak az SZDSZ és a Fidesz álláspontja között is. Ez aztán folytatódott a Demokratikus Charta értékelése kapcsán.

A Fidesz akkor sokkal következetesebben alkotmányos álláspontot képviselt, az útelzárásokat jogsértésnek tekintette. Akkor ezt azzal magyaráztuk, hogy a Fidesznek életkori okokból nincs 68-as élménye, nem élték át a párizsi diáklázadás felszabadító hatását, nem lehettek élményeik a németországi parlamenten kívüli ellenzékéről. Bence György, akkoriban a Fidesz tanácsadója, akinek meghatározó 68-as élményei voltak, sokkal szkeptikusabban ítélte meg sokunk lelkesedését a taxisok mozgalma iránt. Valami olyasmit mondott, eljátszottátok a forradalmárt, Gazsi börzakóban felmászott egy teherautó platójára, onnan beszélt a néphez, mintha ő volna Szamuely. A Demokratikus Chartával más a helyzet. Úgy indult, mint egy társadalmi mozgalom a demokrácia védelmében, de a vezetés nagyon hamar azoknak a kettős – szocialista és liberális – kötődésű értelmiségieknek a kezébe került, akik közelebb akarták hozni egymáshoz az MSZP-t és az SZDSZ-t anélkül, hogy erre bármiféle formális felhatalmazásuk lett volna akár az egyik, akár a másik párttól. A Chartának ezt a pártok feletti tevékenységét annak idején én is elítéltem, sőt egyre in-

kább károsnak tartottam. A Charta, mihelyt elérte célját, az MSZP-SZDSZ-koalíció létrehozását, önmagától megszűnt, holott a demokrácia védelmére a Horn-kormány idején is szükség lett volna. Ennek is része van abban, hogy ma nincs a demokráciát védő tömegmozgalom, hogy tehetetlenül ki vagyunk szolgáltatva a szélsőjobb agresszív utcai nyomulásának. Amikor Csurka nagygyűlése után 1992. szeptember 24-ére a Charta is demonstrációt hirdetett, amelyen végül jóval többen vettek részt, mint Csurka gyűlésén, *Az utcára? Az utcára!* címmel írtam cikket. Ma is azt gondolom, hogy a Magyar Gárdával szemben elsősorban nem keményebb rendőri fellépést kellene követelni, hanem százezer demokratának kellene kimennie az utcára. De hová lett a száz-ezer demokrata?

Mikortól vált a SZDSZ-en belül általánosan elfogadottá, hogy az alkotmány szent és sérthetetlen?

Szerintem ilyen álláspont nincs és nem is volt az SZDSZ-ben. Egy alkotmány, amelyet olyan könnyű megváltoztatni, mint bármelyik kétharmados törvényt, és amelyet 1990 óta is telenyomtak részben értelmetlen módosításokkal, nem lehet olyan szent, mint az amerikai alkotmány, amelynek alap-

szövege kétszáz éve alig változott. Az alkotmányosság, a jogállamiság elve szent, bár ezt is kikezdi az olyan politikai indíttatású alkotmányértelmezések, mint a kábítószer- és az alkoholfogyasztás alkotmányos megkülönböztetése vagy a vizitdíjról rendezett népszavazás engedélyezése. Egyébként ilyen fajta döntések régebben is voltak. Az Európa Tanácsba való felvétel előtt el kellett törölni a halálbüntetést. Ezt az Alkotmánybíróság végezte el, mert Antall el akarta kerülni az erről szóló politikai vitát az MDF-en belül. Sólyom László ezzel kapcsolatos alkotmányértelmezése rendkívül magas színvonalú volt, de ettől a halálbüntetés léte vagy nem léte nem alkotmányossági kérdés. Végül pedig a történelemből nem lehet kiiktatni a nem alkotmányos megoldásokat sem. Franciaországban De Gaulle alkotmányellenes módon, puccsal jutott hatalomra, aztán megszabadította Franciaországot az algériai háborútól és helyreállította a működőképes demokráciát. Hitler ezzel szemben alkotmányos úton szerezte meg a hatalmat, aztán nyomban felrúgta az alkotmányt és totalitárius diktatúrát vezetett be. Nálunk 1989-ben, mint mondani szokták, alkotmányos forradalom zajlott le. Nagyon remélem, hogy a *létező demokrácia* minden hibája ellenére megmaradunk ezen az úton.